

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

A kontinuitás fogságában

KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*

Szerkesztette SOLTÉSZ Márton, sajtó alá rendezte KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton, T. TÓTH Tünde

Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2017, 1080 l.

A napló sajátos műfaj. Nem a szerzője írja, hanem az élet. S hogy az eseménysorból éppen mi kerül rögzítésre, az sem előre eldöntött szabályokon, hanem a szerző pillanatnyi hangulatán, az írásra rendelkezésre álló idején, esetleg változó értékrendjén múlik. Nem kifogásolhatjuk tehát az elvarratlan cselekményszálakat, a lezáratlan történeteket, a homályos utalásokat. Szerkezeti szempontból pedig ne számítsunk logikára, s különösen ne dramaturgiai csúcspontra. Ám ha mégis találunk ilyen, az feltétlenül a recenzió élére kívánczik.

Király István *Naplójában*¹ megtalálni véljük a kulcsmondatot, amely így szól: „Úgy érzem, a hatalom szörnyű és veszélyes dolog. A személyiség megőrzésének elsőrendű kérdése az, meg tudjuk-e őrizni autonómiánkat a hatalommal szemben” (398). A kiemelés recenzióknak elején nemcsak azért indokolt, mert mélységesen igaz állításról van szó, hanem azért is, mert Király István egész életében erre az autonómiára vágyott és törekedett. Tegyük hozzá: sikertelenül. Pályája jól példázza a második világháború után szerephez jutó fiatal értelmiség fejlődési útját, az eszmékhez és a hatalomhoz való viszonyát. Sorsa mégis egyedi vonásokat mutat, s ebben nem kis szerepe volt a lényegében negyven éven át változatlan irányú és intenzitású kommunista meggyőződésének: „lehetetlen, hogy az egész XX. század egyetlen nagy tévedés legyen” – írja 1987-ben (789). Csak a körülmények változtak, nem a személyiség – mondhatnánk ezek után, hiszen a *Naplóból* a kontinuitásban hívő tudós és közéleti személyiség képe bontakozik ki. Ha Kazinczy nem lett volna, Király műve méltán pályázhatna a *Fogságom naplója* címre.

Mindezek után illő bemutatni a főszereplőt. Mentésit bennünket a részletes életrajztól a *Napló* végén található tanulmány (901–937), amelyben Babus Antal – „vázlatos” jelzővel, de a kismonográfia lehetőségét magában rejtve – összefoglalta a szerző pályaképét. Maradjunk tehát a lexikonszerű tömörségnél! Király István (1921–1989) tanár, irodalomtörténész, szerkesztő, politikus. 1953-tól az irodalomtudomány kandidátusa, 1967-től doktora, 1970-től az MTA levelező tagja, 1979-től rendes tagja. Gimnáziumi tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumban végezte, majd Eötvös-kollégis-

* A szerző történész, egyetemi tanár, Magyar Táncművészeti Egyetem.

1 A továbbiakban: *Napló*. A kötet oldalszámaira szövegekőzi zárójeles formában hivatkozunk.

taként a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakán diplomázott. Közben a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt. 1945–48-ig az Országos Köznevelési Tanács titkára, 1947–49-ig az OSZK könyvtárosa, 1948–50-ig az Eötvös Kollégium tanára. 1949–50-ig az ELTE intézeti tanára, 1950–56-ig docense. 1957–60-ig a szegedi egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. 1960-tól haláláig az ELTE egyetemi tanára, 1965–88-ig a 20. századi magyar irodalom tanszék vezetője. 1949–50-ig és 1953–56-ig a Csillag szerkesztője, 1962–63-ig a Kortárs, 1975-től haláláig a Szovjet Irodalom főszerkesztője. 1971–85-ig országgyűlési képviselő. 1953-ban Kossuth-díjat, 1973-ban Állami Díjat kapott. 1963-ban a Munka Érdemrend arany fokozatával, 1970-ben Felszabadulási Jubileumi Emlékéremmel, 1981-ben – 60. születésnapja alkalmából – Szocialista Magyarorszáért Érdemrenddel tüntették ki (ennek átadásakor készülhetett a 1071. l. felső fényképe).

Az adatokból magas rangú közéleti személyiség képe bontakozik ki, ám ha tüzetesen megnézzük, látható, hogy az érdemi hatalomhoz valami mégis hiányzik. Király ugyanis – a Révai Józsefhez, majd Aczél Györgyhez kötődő informális és változó erősségű befolyásától függetlenül – sohasem igazgatott intézményt, nem vezetett állami szervet, tehát – mai kifejezéssel élve – nem gyakorolt munkáltatói jogokat. S ez lényeges különbség, ha életútjának mérlegét például a szintén naplóíró miniszteri, rektori, népfront-főtitkári pozíciót betöltő Ortutay Gyulához hasonlítjuk.² Bármennyire alkalmasnak tűnhet is Király személyisége a demonizálásra, felelőssége a kultúrpolitika működtetésében nem intézményes, hanem perszonális és ideológiai jellegű. Életutakat befolyásolón csak önmagára, a családjára, esetleg szűkebb környezetére érvényes. Szellemi hatása már jóval szerteágazóbb – de ez aligha róható fel egy magát elsősorban tanárnak valló embernek. „Vezető szerepem nincs, legföljebb az, hogy még mindig élek” – írja 1988 júliusában.

Az életutat meghatározó tényezők

Király István életét számos tényező alakította. Közülük az alábbiakban hármat emelünk ki.

Az első a *nemzedéki tényező*, amelynek művészet- és az irodalomtörténeti jelentőségét legmarkánsabban Ernst Fischer és Hauser Arnold fogalmazták meg.³ Magyarországon az 1940-es évek végétől a kommunista párt által irányított tudománypolitika egyik sarkkövét jelentette a társadalomtudományok új eszmei alapokra helyezése. „A fiatalság biológiai, a fiatal nemzedék társadalmi kategória” – vélte Fischer,⁴ s ez az állítás minden tekintetben illik a hazai folyamatokra, hiszen fiatal kutatókat vontak be a tudományos közéletbe, juttattak katedrához. Az irodalomtudomány területén lényegében két generáció vette át az irányítást és befolyásolta a tudományág fejlődését az 50-es évektől a 80-as évekig. Az első nemzedékhez sorolható Bóka László (1910–

2 ORTUTAY Gyula, *Napló*, I–III, szerk., jegyz. MARKÓ László, Pécs, Alexandra, 2009–2010.

3 ERNST FISCHER, *A fiatal nemzedék problémái*, Bp., Gondolat, 1964, 15–20; HAUSER ARNOLD, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 149–166.

4 FISCHER, *i. m.*, 16.

1964), Kardos Tibor (1908–1973), Sőtér István (1913–1988), Tolnai Gábor (1910–1990), Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) és Waldapfel József (1904–1968), akik 1948–55 között lettek akadémiai tagok. A második generáció 1965–73 között foglalta el helyét az akadémián: Király István, Klaniczay Tibor (1923–1992), Köpeczi Béla (1921–2010), Nagy Péter (1920–2010), Pándi Pál (1926–1987), Szabolcsi Miklós (1921–2000), Szauder József (1917–1975). A nemzedékhez sorolható Németh G. Béla (1923–2008), Tarnai Andor (1925–1994) és Tóth Dezső (1925–1985), akik később lettek akadémikusok. Többekévébő ugyanekhez a nemzedékhez tartozott, de ideológiailag „elhajlott” tőlük Czine Mihály (1929–1999), aki nem lett akadémikus. Ők foglalták el a döntéshozó pozíciókat (akadémiai bizottságok, irodalomtudományi intézet, egyetemi tanszékek, szerkesztőségek), a kutatási területeket felosztották egymás közt, s a többiek felzárkózására kevés lehetőséget biztosítottak. Másrészt a mindenkori hatalom – akár a Rákosi-, akár a Kádár-korszakban – megnyugodva vette tudomásul, hogy lényegében ugyanazokkal a személyekkel kell megegyeznie, illetve a szellemi kapacitásuk ideológiai feladatokhoz folyamatosan és szinte korlátlanul hasznosítható. Paradox módon mindez nem gyengítette, hanem erősítette az említett tudósok szaktudományos munkásságának fejlődését. A folyóiratcikkek, előadások, tanulmánykötetek, monográfiák sora azt bizonyítja, hogy a felsorolt irodalomtörténészek többsége a maga korában mértékadó, sok esetben máig időtálló művekkel gazdagította a tudományt.

A *Napló*ban a generációs összetartás egyértelműen jelen van. Értékelése azonban ellentmondásos. Egyfelől Király rendszeresen összejárt nemzedéktársaival (524, 550, 624). Pándi Pál, Szabolcsi Miklós és Nagy Péter az akadémián és/vagy az ELTE-n is kollégái voltak, s a kör kiegészült Rényi Péter (1920–2002) újságíróval. Másfelől nem tudta elviselni, hogy szerinte Pándi nála közelebb állt Aczélhoz. Ezt kivetítve tudósként is vetélytársat látott benne, emiatt folyamatosan szenvedett (177–178, 305–306, 363–364, 383, 500–501, 557). A nemzedék másik kritikus pontja Czine Mihály volt. Népi indíttatása, gyakorta borgőzös önuralomhiánya, a körülötte mesterségesen kialakított antiszemita atmoszféra (392) idegesítette Királyt, ő mégis folyamatosan erőltette professzori kinevezését (sok év után sikerrel) és akadémiai tagságát (sikertelenül). Az első és második nemzedék tekintélyének megroppanását Király egy 1976-os bejegyzése jelzi: Veres András szemébe vágja, hogy ők ideologikus irodalomtörténet-írást művelnek, míg a fiatalok (tehát az új nemzedék!) a tudományosat (466).

A második viszonyítási pontnak a *közéleti tényezőt* tekintjük. Király – akárcsak nemzedékének többi tagja – par excellence közéleti személyiség volt. Ezt a szakmai közéletben a kritikai attitűd folyamatos jelenléte biztosította. A korszak értelmisége a folyamatos önreflexió hatása és kényszere alatt végezte munkáját. Király közéleti szerepvállalása emellett elválaszthatatlanul összefonódott ideológiai elkötelezettségével és – 1956 után – az ötvenes évek számára értékes eredményeinek felvállalásával. „Számomra morális megrendülést a polgári világból való kiszakadás jelentett, s nem az ötvenes évekkel való szembefordulás. [...] az igazán morális rossz nem az ötvenes évek, de az imperialista-kapitalista világ” – vallja a *Napló*ban (660). A nyugattal nincs kibékülve, s jól veszi észre, hogy az európaiság fokozatosan keletellenes, kommunistaellenes jelentéstartalmat kap (394).

S itt jutunk el a kontinuitás kérdéséhez, amely Király egész közéleti magatartásának kulcsa. A folytonosság és megszakítottság dilemmája a '80-as évek végéig erős amplitúdókkal érhető tetten a kultúrpolitikában. Míg nem Aczél György az 1988. májusi pártértekezleten elhangzott önkritikus hozzászólásában végleg a diszkontinuitás mellett tette le a voksot. Ennek persze akkor már nem volt jelentősége. Király 1956 után három évvel azt kéri számon Kádáron, hogy „nem vállalja elég bátran a szocialista múltat, az 1949–1956 közötti esztendőket”, s hozzáteszi: „a lelkekben eluralkodott perspektívavesztést leküzdeni nem lehet másképp” (60). Álláspontja nem finomodik, amikor 1962-ben Aczél Györgytől megkapja és elolvassa Aczél Tamás és Méray Tibor *Tisztító vihar* című könyvét (84), amelyben a szerzők az ő 1953-as fordulat előtti irodalmi-közéleti szereplését meglehetősen durva szavakkal bírálják. A *Napló*ban folyamatosan jelen vannak Király kontinuitáspárti megnyilvánulásai (154, 347–349, 365–366, 475–476). Nem véletlen, hogy az új gazdasági mechanizmus ellenségének, a balos törekvések eszközének, sőt szektásnak minősítették (425, 465, 471). De meggyőződése változatlan. „Napjainkban dogmatikus konzervatívként én vagyok a modern boszorkány” – írja 1977-ben (495). Negatív fordulatként éli meg a többpártrendszer törvényesítését (833). A Kádár-korban számos párthatározat – elsőként a népi írókat elmarasztaló 1958-as – megszövegezésében részt vesz, és szavának az irodalmi életet érintő más ügyekben is súlya van. A *Napló*ból azonban semmit nem tudunk meg a dokumentumok keletkezéstörténetéről, mert Király a folyamatokból csak azt tartotta lényegesnek rögzíteni, amiben közvetlen szerepe volt. Ugyanígy politikai missziónak tekinti, amikor tollat ragad a mindennapok forradalmiságáról, a hazafiságáról, a modernizmusról, a kultúra nemzeti és nemzetközi jellegéről – nem kevés vitát kiváltva.

A harmadik, a *sárospataki tényező* élete végéig elkísérte. Ezen egyfajta sajátos kulturális örökséget értünk. Király lelkészcsaládból került a Református Kollégiumba, ahol 1931-től 1939-ig volt diák. Értékközpontúság jellemezte, minden tekintetben. Az ottani oktatási rendszert – utólag visszatekintve – a legjobbnak tartotta az akkori Magyarországon. „A véletlen és a sors úgy hozta, hogy a legjobb nevelést kaptam, amit a két háború közötti Magyarország megadhatott. [...] Mint szegény sorsú jó tanuló a legrangosabb pataki intézménynek, az angol internátusnak az ún. manzárdszobájába kerültem” – nyilatkozta.⁵ Számára Sárospatak három dolgot jelentett: a múltban gyökerező egészséges puritanizmust, amellyel a munka szeretetére nevelték; a szabadságharcos hagyományokat és a történelmi levegőt; végül, a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt. Itt vált meggyőződésévé a minőségelv, a tehetséggondozást, a jó értelemben vett elitképzés fontossága. A pataki példát gyakran hangoztatta. „Hogy napjainkban államtitkár, egyetemi tanár, vezető állami tisztviselő nem egy hajdani abaúji, zempléni, szabolcsi szegényparasztyerek, ebben az egykori sárospataki tehetséggutató munkának van némi szerepe” – írta 1984-ben.⁶ Érdekes ugyanakkor, hogy lánya, Király Júlia megjegyzése szerint apja plebejus indulatai az Angol Internátus jómódú lakóival szembeni ellenérzéseiből fakadtak (766).

5 Király István: *Győrffy Miklós interjúja* = *Az utak összefutnak*, összeáll. Vámos György, Bp., Kossuth, 1987, 137.

6 KIRÁLY István, *Kultúra és politika*, Bp., Kossuth, 1987, 113.

A *Napló*ban Király számos pataki diáktársa szerepel. Kortársaira, így Béres Ferenc-re, Fekete Gyulára, Vitányi Ivánra a gimnáziumból közvetlenül emlékezett. A fiatalabbakra már nem, de nyilván tudta, hogy ők is Sárospatakra jártak, mint Ablonczy László, Berecz János, Huszár István, Kőrösi József, Szűcs Jenő. A közös diákélmények szövegszerűen sehol nem jelennek meg, ám nem lehet véletlen, hogy a felsoroltak közül többen bizalmas ügyekben is megkeresték.

Sárospatakhoz kapcsolható még két további kérdés és két lehetséges válasz, a *Napló* elejével és végével összefüggésben. A bejegyzések 1956. május 25-én kezdődtek. Hogy miért éppen ekkor, arról nem szól a naplóíró, s ennek megfejtésére a családtagok és a szerkesztők sem vállalkoztak. A kérdés tényszerűen megválaszolhatatlan, ez azonban nem akadályozta annak, hogy megkíséreljük. Véleményünk szerint a naplóírás olyan esemény hatására indult el, amely szintézisbe hozta Király távolabbi és közelebbi múltját, elősegítve önbecsülésének megszilárdítását.

Az 1952-ben államosított, de magát továbbra is a Sárospataki Református Kollégium szellemi jogutódjának tekintő Rákóczi Gimnáziumban 1956. május 20-án került sor az iskola alapításának 425. évfordulós ünnepségére. A nagyszabású program keretében irodalmi és zenei műsort rendeztek, amelyet Király István nyitott meg. A közreműködők között felléptek Béres Ferenc, Fekete Gyula, Képes Géza, Koroda Miklós, Mészöly Dezső és mások. A viszonylag fiatal írók, művészek valamennyien az egykori református kollégium diákjai voltak, és többségük ekkorra kifejezetten az új szocialista kultúra élharcosának számított. A dicső múlt folyamatosságát volt hivatva igazolni az a nagyméretű, kalligrafikus emléktábla, amelyet a gimnázium folyosóján helyeztek el. A *sárospataki kollégium nagy tanítványai* névsor 86 nevet tartalmazott időrendben, kiemelve II. Rákóczi György, Bethlen Miklós, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Fáy András, Tompa Mihály, Erdélyi János, Izsó Miklós, Szemere Bertalan, Kossuth Lajos, Gárdonyi Géza, Komáromi János, Móricz Zsigmond nevét. A lista végére Képes Géza, Mészöly Dezső, Király István, Pécsi Sándor, Fekete Gyula és Béres Ferenc nevét festették föl. Az akkor 35 éves Király számára e „dicsőségtábla” jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Egykori iskolájának gesztusa mintegy felülírta a Révai arnyékában eltöltött éveit, s úgy érezhette, életpályája a „haladó” magyar művelődéstörténet részévé vált. Ha pedig így van, akkor a vele történő események immár megörökítésre méltóak. Talán ez is közrejátszott abban, hogy pár nappal később tollat fogott.

A Sárospatak-tényező jelen volt életének végén is. Utolsó könyve 1989-ben jelent meg, aktuális életérzését is kifejező *Útkeresések* címmel (nyomdai levonatát április 12-én kapta kézhez; 869). Bár a kötetben semmilyen sárospataki vonatkozású írás nem szerepel, a kötet külső borítójára a pataki Kollégium legrégebbi épülete, az ún. Berna-sor fényképe került. A címlap választása az élettől búcsúzás jelképeként tekinthető. A szerző visszaidézte sárospataki diákkorát, eszmei fejlődésének kiindulópontját, amikor a jövő, szebb világ ígérete még tisztán, kompromisszumoktól és csalódásoktól mentesen lebegett előtte.

Dimenziók és témák

Király *Naplójának* legátfogóbb dimenziója az *Aczél György*höz fűződő kapcsolata. Az első benyomása – 1958-ban – katasztrofális: „Aczélban megvan a kezdők erőszakos önteltsége. A saját varázsában bízik. Meggyőződése, mindenre képes egyedül. Nagyot fog bukni.” (54). Száz százalékgig helytálló jellemzés, az utolsó mondat kivételével. Erre alkalmasint Király is rájött, így változott kapcsolatuk bizalmassá, sőt családi jellegűvé. Aczél gyakran feljárt hozzájuk és viszont, közel is laktak egymáshoz. 1970-ben már ezt írja róla: „Aczél imponálón jó. Tehetséges ez az ember.” (161.) Ekkor már folyamatosan neki dolgozik, beszédeit írja, véleményezi, ám egyenrangú félként nem nyer bebocsátást. Ebből adódnak a konfliktusok, Király nehezményezi a „magasabb osztályba nem léphet” státuszt, s a hetvenes évek közepére kapcsolatuk megromlik (166, 174–181, 386, 511). Látja az Aczél körül kialakuló politikai veszélyhelyzetet 1974–75-ben, fogyatkozó kádereit. Úgy véli, Aczél maga számára kreálta az önálló kulturális tárcát, hogy a KB-titkárból miniszterelnök-helyettesé „buktatása” után maradjon közvetlen hatásköre (347). Később Révaival hasonlítja össze: „Révai kitűnő teoretikus volt, de rossz politikus. Aczél viszont nagyon jó politikus, de közepes teoretikus.” (477.) Ide kapcsolódik Pozsgay Imre megítélése is. Kontaktusuk 1975 elején Pozsgay kíméletlen, bár választékosan megírt kritikájával indul (375), és később is kímért marad. Pozsgay nyolcvanas évekbeli politikai nézeteit jórészt eretneknek tartja (627).

Kádár János személye a korszak értelmiségi elitje számára megkerülhetetlen. Legálább egyetlen „nagy beszélgetést” mindenki áhított, s akiknek megadatott, azok lélektanilag fordulópontnak, egyfajta kielégülésnek tekintették. Ez olvasható *Ortutay naplójában*, és így történt Királlyal is. A Kádárnál 1973 novemberében tett látogatásáról hosszasan beszámol, meglepően részletesen és pontosan adja vissza több mint kétórás beszélgetésük tartalmát. „Nagyon megszerettem ezt az embert. Egyszerre ember, félénk, gátlásos, s ugyanakkor Ember” – írja róla (298). Fájjalja, hogy nem kap meghívót Kádár 75. születésnapjára (758). S van még egy utolsó találkozás 1989-ben, legalábbis átvitt értelemben: mindketten a Kútvölgyi kórházban fekszenek, kezelőorvosuk is ugyanaz (865).

A mindenkori *politikai helyzetéről* érzékelt benyomásai jórészt reálisak. Látja az NDK példáján „a szocializmus nép nélküli építésének” programját (170), 1972-ben a gazdasági reform bukásának veszélyét (238), az 1974 utáni értelmiségi átrendeződést (347–348), a kultúrpolitika 1977-es „balkanyar”-jellegét (522). Az 1970-es évektől kezdve, a ’80-as évek felé haladva egyre erősödő bizonytalanság, céltalanság, határozatlanság tűnik ki helyzetértékeléseiből. Még a montreali olimpia relatív sikertelenségét is (négy aranyérem) a társadalmi légkör tükröződésének tekinti, s a közérkölcsök romlásából eredezteti (454). A valós helyzetmegítélést azonban néha meglepő naivitás keresztezi. 1977. március 15-én például ezt jegyzi fel: „Nyugodalmas nap. [...] nem történt rendzavarás. [...] Úgy tűnik, a társadalom mélyén csöndes megelégedettség uralkodik.” (478.) Olykor a *Szabad Európát* is meghallgatja (618). Nagy Imre rehabilitálását egyértelműen ellenzi, veszélyesnek tartja. Szerinte „ennek a kérdésnek lényege: nem morális szempont, de politikai” és a Nagy elleni ítélet megkérdőjelezése „ismét szabad tér nyitása a kapitalista restauráció számára” (685–686). Később így fogalmaz: „hatalmi kérdésben alkud-

ni nem szabad” (694). 1986-tól érzékelhető az értelmiségi körökre jellemző borúlátás. A teljes szétesést figyelve Király keserűen állapítja meg, hogy „felelősség nélküli társadalom vagyunk” (793). S hogy napjainkhoz érjünk: életének utolsó évében feltűnik a szövegben „valami Gyurcsák” (értsd: Gyurcsány Ferenc, 883); a *Napló* 1989. június 25-ei, utolsó bejegyzése pedig politikai üzenetként Kis Jánost idézi: „az ellenzéki koalíció győzelmére van szükség. Csak így lehet az átmenet a demokratizmusba.” (900)

Királyt 1971-ben *országgyűlési képviselőnek* választották. Három cikluson át, 1985-ig volt széke a parlamentben, s annak kulturális bizottságában. Kelenföldet képviselte, noha semmi nem kötötte oda. Megválasztását nem tartotta érdemesnek följegyezni. Az országgyűlésben töltött másfél évtizedet kizárólag szolgálatból és konformizmusból vállalta, már 1972-ben reménytelennek tartotta, később is kirakatfunkciónak (210, 241, 511). 1977-ben be akarta fejezni (553), de aztán mégsem így történt, bár ezután a téma többé nem bukkan fel. Egy humoros epizódot mindenesetre produkált az élet: vicces, hogy a legnagyobb Ady-rajongó egy *Szabolcska Mihály* utcai bérház házmesterhiányának megoldásán küszködik (402).

Az *egyetem*, Király létének első számú színhelye folyamatos téma. Kollégáival fennálló kapcsolatait, tanszéki értekezletei, kari programjai mind nyomon követhetők. Bár Szegeden is egyetemi tanár volt – ezt menekülésként élte meg –, az igazi professzúrárt az ELTE jelenti számára: „Toldy, Gyulai, Riedl tanított itt” (66). Ugyanígy hangsúlyos a betegsége miatti utolsó előadása 1988. november 2-án: „Tömegek az órán. A földön is ülnek. Legalább szépen búcsúztam.” (820). Király figyelte tanítványait, kereste és felismerte a tehetségeket. Vitázó oktató volt. Mindezt már az 1940–50-es évek fordulóján megtapasztalta Heller Ágnes: „Magyar irodalomból Király Istvánt szerettem, és sokat tanultam tőle. Személyes viszonyt alakított ki minden értelmes hallgatóval, amit nagyon kevés embernél láttam az egyetemen.”⁷ Az 1970-es évek elejére azonban változott a vitakultúrája, s maga is érzékelte, hogy türelmetlenebb lett (222). Mindez összefügghet azzal, hogy Király könnyen dühbe guruló, s főleg ivás hatására sértegetős, „vértolulásos” debattórré vált (193). Ismét Hellert idézve: „Király nemcsak bolsevik volt, hanem magyar nacionalista is. [...] Ittunk, ittunk, s az ivás mindig veszekedéssel végződött. Politikai veszekedéssel – Király Pista szerette a politikai veszekedést. [...] Szerette, ha mások mondják ki, ahogy ő érez, amit ő sose mondhatott ki önszántából.”⁸ Hasonlóan emlékezett Radnóti Sándor: „... meghívott a lakására [...] s ott lelkész apja szabolcsi szilvapálinkájának mértéktelen fogyasztása közben vitakoztunk [...] a vita egyre hevesebb lett (igazság szerint ordítoztunk egymással).”⁹

Első egyetemi oktatói periódusára azonban mások másfajta módon emlékeztették őt, mint Moldova György a *Malom a pokolban* című regényével, amelyben a róla mintázott Noszter Németh figurájával való szembesítés komoly lelki válságot eredményezett: „Ma szállt le az első ember a Holdra. Közben Neked bevágott a Moldova-ügy, s már hetek óta ezzel téped, kínozd magadat” – írja a *Naplóba* (145).

7 HELLER Ágnes, KÖBÁNYAI János, *Bicikliző majom*, Bp., Múlt és Jövő, 1998, 75.

8 Uo., 171.

9 RADNÓTI Sándor, *Király István*, *Élet és Irodalom*, 61(2017)/18 (máj. 5.), 14.

Az egyetemen művelt tudományához szorosan kapcsolódó irodalomtörténeti pályája Mikszáth, Ady és Kosztolányi búvkörében alakult ki. Legkorábbi jelentős munkája az 1952-ben megjelent Mikszáth-életrajz. 1955-től *Ady Endre összes művei*, 1956-tól *Mikszáth Kálmán összes művei* kritikai kiadásának társszerkesztője, bár ez utóbbit nem szívesen végezte. A *Naplóban* lesújtóan ír róla: „Távlatatlan, fantáziátlan munka. Csak a pénz miatt.” (69.) Fő műve az Ady-monográfia, amely olyannyira része lett az irodalomtörténeti kánonnak, hogy Spiró György egy részletét *Csirkefej* című drámája dialógusába fűzte (732). Monográfiaértékű tanulmánykötetet írt Kosztolányiról és Németh László, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső életműve is foglalkoztatta. Mindig tudományosan közelített témáihoz, az esszé stílust „lenini alapon” elvetette (68). Részt vett a *Magyar irodalmi lexikon* (I–III. kötet, 1963–65) és a *Magyar életrajzi lexikon* (I–III. kötet, 1967–81) szerkesztőbizottságában, haláláig főszerkesztőként jegyezte az 1970-ben indult *Világirodalmi lexikont*. Ez utóbbi többször szerepel a *Naplóban*, az első kötet sajtóbemutatójára különösen büszke volt (165).

Király aktívan részt vett az irodalmi és a tudományos közéletben. Vallotta: „az illem megkívánja, áldozzál időt annak, amiből élsz” (67). Formális és informális rangja állandóan foglalkoztatta. A nagydoktori fokozat iránti igénye 1961-től jelen van (73, 81). (1967-ben megszerezte, de ez az időszak hiányzik a *Naplóból*.) Az MTA levelező tagjává már 1958-ban jelölték, de még 1965-ben sem választották meg – be is olvasott miatta Aczélnak (132) –, végül 1970-ben megtört a jég. Aczél áthívja ünnepelni. Király boldog, de azért megjegyzi, hogy Szauder József kettővel több szavazatot kapott (160).

További közéleti jelenlétet biztosított a lapszerkesztés. Lényegében valamennyi vezető irodalomtörténész szerkesztő volt valamely folyóiratnál, így a szakmai közbeszéd alakulására döntő befolyást gyakorolhattak. Mindez persze szoros pártfelügyelet alatt valósult meg. Király 1962-ben Aczél kérésére átveszi a Kortárs szerkesztését. Az ’50-es évek Csillagja utáni újbóli szerepvállalását Dosztojevszkijre jellemző „egérlyuk-logikával” éli meg, mint egyfajta kultúrpolitikai bizonyítékot a külvilág számára (76–77). Munkája sikertelen. Eleve főbbiái vannak, főleg az Új Írástól tart (91). Végül beismeri kudarcát és lemond (99–100). Ezt követően több mint tíz évnek kell eltelnie, hogy ismét lapszerkesztést vállaljon. 1975-ben indult a Szovjet Irodalom folyóirat hazai kiadása, amelyet haláláig főszerkesztőként jegyez. Felkérését önmagán túlmutató jelentőségűnek tartja. Hitvallását megfogalmazza: „nemcsak népszerűsíteni akarom a Szovjetuniót, de barátokat akarok szerezni a magyar ügynek is” (309). Az első pofon moszkvai előkészítő látogatásán éri: közölték vele, csak azt publikálhatja, ami a Szovjetunióban már megjelent (369). Később hajlamos túlértékelni a poszt súlyát: „a Szovjet Irodalom szerkesztőjeként ismét az események frontvonalában vagyok” (613). Munkája nem volt zavarmentes, de tudomásul vette és betartotta a szovjet elvárásokat. A ’80-as évek közepétől sikerült közzétennie kurióznak számító irodalmi és kritikai írásokat, az évtized végére a folyóirat a szovjet reformgondolkodás magyarországi szócsovévé vált. A Magyar Írók Szövetségében is politizált, 1987-ben kooptálással majdnem újra választmányi tag lett, sokat tépelődött rajta, végül mégsem került be (750, 757).

Király számára – főleg az utolsó évtizedekben – állandóan visszatérő témát adnak a pályatársak „eltávozásai”. Ha a kötetben előforduló temetések sorra vennénk,

szinte kronológiai vázlatot alkotnának. Felbukkan Dobozy Imre, Elbert János, Hajdú Ráfi Gábor, Hatvany Lajos, Hermann István, Illyés Gyula, Nagy László, Ortutay Gyula, Szauder József, Tóth Dezső és mások. Meglepő, hogy a nagy vetélytárs, Pándi Pál temetéséről nincs feljegyzése.

Ami *személyes érdeklődését*, ha úgy tetszik, szabadidejét illeti – ha egy hozzá hasonló értelmiséginél ez a fogalom egyáltalán értelmezhető – rendszeresen járt színházba, kiállításokra, moziba (főleg a '70-es évek végétől sok szórakoztató filmet látott), állandóan olvasott. *Naplójában* egymást érik a film-, színházi, tv-, könyv- és kiállításkritikák, az olvasmányélmények és -elemzések, mindenről véleménye van. Jó szemmel fedez föl tehetségeket, így Hegedűs D. Gézát, Huszti Pétert, Csizmadia Tibort (412, 467, 682).

Szívesen vesz részt külföldi utazásokon. A leghosszabbak az 1963. november-decemberi egyhónapos szovjet, az 1972. decemberi háromhetes angliai, az 1974. októberi tíznapos japán, az 1977. augusztusi kéthetes franciaországi, az 1978. májusi háromhetes egyesült államokbeli útjai. Mind közül kiemelkedik az 1974. augusztus-szeptemberi háromhetes családi, Földközi-tengeri hajóját, amelynek során – a Dunán lehajózva, a tengeren Barcelonáig és vissza, majd Odesszából repülővel visszatérve – tucatnyi országot érintettek. Rövidebb utazásai voltak Párizsba, Lengyelországba, Moszkvába. A nyugati világ nem bizonytalanította el a szocializmusba vetett hitét, sőt a fogyasztói társadalmat szinte mételtynek látta, az emberi jellem eltorzítójának (334).

A *Napló* nem sokat árul el Király magánemberi mivoltáról és a családjához fűződő kapcsolatáról. Azt megtudjuk, hogy már 1957-ben televíziót vásároltak (43), hogy szenvedélyesen lottózott (38), vagy hogy éves keresete kb. kétszázezer forint (353), de lányainak és feleségének életútja rejtve marad. Legdrámaiabb családi motívumként apja halála, továbbá anyja elhunyt és bátyja, az orvosprofesszor Király Kálmán öngyilkossága rázza meg, ráadásul a két utóbbi haláleset között 1978-ban alig fél év telt el. Tíz évre rá, 1988. október 24-én megtudja, hogy tüdőrákja van. Innentől a *Naplóban* felerősödnek a számvetéssel kapcsolatos gondolatfutamok, még a kálvinista predesztináció is felbukkan (822). „Érdekes, most már felnőttem [...] a csend vállalásához” – írja 1989 áprilisában (871), majd egy hónappal később: „Mindenekelőtt személyes sorsom: a halál kérdése – ezzel szemben megvan a nyugalmam. [...] Közéleti sorsom? Bukni látszik minden, mire rátettem az életem? Itt is az időre való rábízás az egyetlen megoldás.” (877). A kezdő és a befejező eseményeket tekintve a *Napló* megismétli a történelmi szituációt: az 1956-os forradalmat megelőző tépelődéseivel kezdődik és az 1989-es rendszerváltozást megelőző töprengéseivel zárul.

A Napló közreadása és jegyzetelése

Király István nem a nyilvánosságnak és nem szisztematikus dokumentációnak szánta 1956 és 1989 között rövidebb-hosszabb megszakításokkal vezetett *Naplóját*. Ez kitűnik a szerkesztői előszóból: a kötet anyaga – amelyre a szerző gyermekei lakásfelújítás során bukkantak rá – magyar és angol nyelvű szövegrészletekből, utólag kiemelt vagy külön fellelt és a szerkesztő által – indokoltan – visszahelyezett egységekből áll. Nem került

elő az 1956. szeptember–december közötti időszak és az 1967. január 22. és 1969. június 12. közötti két és fél esztendő, s ezen túlmenően is gyakoriak az olykor hónapos, fél éves kihagyások.

A szerző már a legelején kifejti naplóiírói alapállását, mégpedig negatív példára hivatkozva. André Gide hozzáállását kritizálja, aki naplójában a „jobb hallgatni, mint panaszkodni” elvet érvényesítette. Király szerint azonban „ez a jelmondat csak a világ felé kötelez: önmagunkkal szemben viszont nélkülözhetetlen az őszinteség, s a panaszok is ehhez tartoznak” (73). S mivel a bánatok, bírálatok, kifogások szinte egymást érik, aligha kétséges, hogy a szerző valóban nem a nyilvánosságnak szánta feljegyzéseit. Király számára a publikációként manifesztálódó és túlságosan „őszinte” napló egyébként is visszatetszést keltett. Ez érzékelhető reakciójából Fodor András *Ezer este Fülep Lajossal* című, 1986-ban megjelent naplójának elolvasása és tanszéki megvitatása után (744, 748). Számára Fodor a „közepes tehetségű ember bosszúját” testesíti meg, ami persze logikai képtelenség, hiszen nem írhatott Fodor annak idején csak azért rosszat, hogy évtizedekkel később pályatársainak ártson.

A *Napló* a Magvető Kiadó *Tények és tanúk* sorozatában látott napvilágot. Van valami pikáns abban, hogy a Rákosi- és Kádár-korszak kontinuitását hirdető Király kötete az aczéli Magvető Kiadó eredetileg Kardos György által alapított, s nemrég újraindított sorozatának részeként jelent meg, mintegy manifesztálva a kontinuitás fogalmát. Tény, hogy az – ávós múltjától függetlenül – sokak által magasztalt egykori kiadóvezető meghatározó szerepet játszott a színvonalas próza, közte a kortárs magyar szépirodalom közreadásában. Az általa vagy közreműködésével indított sorozatok (*Elvek és utak*, *Gyorsuló idő*, *Magvető Zsebkönyvtár*, *Magyar Hírmondó*, *Nemzet és emlékezet*, *Rakéta Regénytár*, *Világkönyvtár*) kötetei gyakran tematizálták a közbeszédet, miközben helyet adott a szórakoztató irodalomnak is (*Albatrosz Könyvek*). A *Tények és tanúk* – némi szójátékkal két T a „három T”-ből – teret adott Fehér Lajos, Kádár Gyula, Schifferné Szakasits Klára, Vas Zoltán, Zolnay László emlékiratainak. E tekintetben a sorozat válhat örökség.

A kötet megjelentetése kétségtelenül professzionális csapatmunka. A szerkesztő Soltész Márton mellett a sajtó alá rendezést Katona Ferenc és T. Tóth Tünde végezte, Agárdi Péter közreműködésével. Az angol nyelvű szövegeket Katona Ferenc fordította, Király Júlia lektorálta. Az életrajzi utószót Babus Antal írta.

A bőséges jegyzetapparátus a szöveg minden szegmensére kiterjed, sőt olykor a történeti rekonstrukció új távlatait is megvilágítja, pl. amikor egy esemény kapcsán két másik naplóíró erre vonatkozó szövegeit citálja (544). Az annotált névmutató révén nem kell ismételni az életrajzi adatokat vagy az olvasóval kerestetni az első előfordulást. Ettől még gyakran megjelenik az adott névhez tartozó jegyzet a lap alján is. Ebben érzékeltünk némi következetlenséget, bár valószínűleg az volt a cél, hogy a sok funkcióról ismert személyek esetében az éppen releváns poszt kiemelésével könnyítsék az azonosítást.

A szerkesztői előszó végén Soltész Márton felhívást intéz az olvasókhoz: „reméljük, hogy mindazt, aminek megfejtésére-okadatolására [...] nem jutott időnk, egyszer, egy második kiadás alkalmával pótolhatjuk; s hogy mindazok, akiket nem értünk el [...]”

megírják mindazt, amitől az a bizonyos második kiadás a mostaninál sokkalta pontosabb és gazdagabb lesz” (14). E felettébb rokonszenves óhajt komolyan véve az alábbiakban megadjuk a *Napló* sajtó alá rendezésével kapcsolatos észrevételeinket.

A megjegyzéseket négy csoportba soroltuk. *Javítandó* jegyzetről akkor beszélünk, ha annak szövegében érdemi tévedést fedeztünk fel. *Hiányzó* jegyzeten azt értjük, ha a naplóíró valamely lényegi állítását vagy tévedését kommentálni kellett volna. A *pontosítandó* jegyzetben csupán név- és dátumhiba fordul elő vagy kisebb kiegészítésre szorul. S végül *lehetséges* jegyzetek címmel foglaltuk össze azon javaslatainkat, amelyek egy esetleges második kiadás során megszívlelhetők.

Javítandó jegyzetek

(38) A Király által „Kállai kultúrpolitikai expozéja” címmel jelölt szövegrész forrása – a 30. jegyzettel ellentétben – nem *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a kultúra* című cikk, hanem a Népszabadság 1957. augusztus 4-ei számában megjelent *Az értelmiségről és kulturális politikáinkról* című írás.¹⁰ Király tételei és fogalmai szó szerint megfelelnek a közlemény gondolatmenetének, míg a NOSZF-cikk alapvetően a szovjet kulturális fejlődésről szól. Bár a naplóbejegyzés az 1957. július 4-ei dátumhoz tartozik, a következő, augusztus 12-ei bejegyzést megelőzi, tehát – a szerkesztői előszóban ismertetett kronológiai zavarok miatt – nyilvánvaló, hogy Király az aktuális dátum feltüntetését elhagyva később írta hozzá.

(39) A lábjegyzet összekeveri Sötér István *Eötvös József* című könyvének két kiadását. A rövid, népszerű stílusú verzió alig több mint száz oldalon a Művelt Nép Könyvkiadó *Nagy Magyar Írók* sorozatában látott napvilágot, 1951-ben. Király azonban nem erre hivatkozik, hanem az Akadémiai Kiadónál 1953-ban megjelent monográfiára, amely Sötér nagydoktori disszertációja volt, s amelynek első része *A karthausi* címet viseli. Tehát éppen a Király által érintett témáról szól, s ezzel a szövegben Sötér bírálata is értelmet nyer.

(80) A 3. jegyzettel ellentétben Szirmait nem Aczél követte a KB-titkári poszton. Szirmai ugyanis ideológiai KB-titkár volt, s 1966. december 3-án Pullai Árpád váltotta. Aczél 1967. április 12-én kulturális KB-titkár lett Cseterki Lajos helyére lépve.

(134) A Komócsin-beszédhez tartozó 4. jegyzet téves. Király naplóbejegyzése 1965. október 10-ei, a forrásként megjelölt szöveg viszont jóval később, 1966. március 24-én hangzott el – bár tartalmilag kétségtelenül megfelel a hivatkozott fogalmaknak. Nyilván egy korábbi, hasonló tartalmú beszédről van szó.

(148) A Király által Aczélnek írt „ifjúsági beszéd” feloldása a 4. jegyzetben hibás. A kötetben megjelent *Társadalom – ifjúság – eszmények* című szöveg ugyanis nem egyetemes mű, hanem utólagos összeállítás Aczél három különböző felszólalásából, közte az 1970. február 18–19-ei KB-ülésén elhangzott előterjesztésből. Király januárban ez utóbbit készítette, erre utalnak a *Napló* február 16-ai és 18-ai bejegyzései. A KB-napirend *A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése* címet viselte.

10 Kötetben: KÁLLAI Gyula, *Szocializmus és kultúra*, Bp., 1962, 67–76.

(172) Király 1970 márciusában, az első Ady-könyve megjelenése előtt azon méltatlankodik, hogy mások kötetei az övénél jóval nagyobb példányszámot kaptak, s ennek alátámasztására meg is nevez három szerzőt. A 87–88–89. jegyzet megkísérli azonosítani a műveket, de sajnos az eredmény a kolofonokban szereplő példányszámok alapján nem igazolható. Keresztury Dezső hivatkozott munkája nem 7000, hanem 2700 példányban jelent meg. Nagy Miklós Kemény Zsigmond-életrajza 1972-es kiadású, s Király aligha utalhatott az övénél két évvel később megjelenő könyvre (amely egyébként 3200 példányban került ki a nyomdából). Valószínűleg az 1968-ban megjelent *Jókai* című kötetre utalt, amely a Szépirodalminál 4300 példányban látott napvilágot. A 4000-es szám itt sem stimmel, de közelít hozzá. Végül Veres Péter hivatkozott *Szárszó* című kötete egyrészt 1971-es kiadású, másrészt 8500 példányos. Véleményünk szerint Veres Péter 1968-as *Jelenidő* című könyvéről lehet szó, amely a Magvetőnél jelent meg, pontosan 3500 példányban.

(211) A 9. jegyzettel ellentétben Király nem volt sem elnöke, sem tagja az MTA Pedagógiai Bizottságának. Nem is lehetett, hiszen az az MTA II. Osztályához tartozott, elnöke ekkor Földes Éva volt. Minthogy Kornidesz KB osztályvezető-helyettesként tárgyalta Királlyal, feltételezzük, hogy az említett bizottság az MSZMP KB fél évvel későbbi, 1972. június 14–15-ei ülésén elfogadott, *Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* című dokumentum előkészítésével függhet össze. Az MSZMP KB Titkársága 1972. március 27-én – vélhetően ugyancsak a készülő határozattal összefüggésben – több mint húsz oktatásüggyel foglalkozó személy nevét tárgyalta a személyi javaslatok napirend keretében, köztük Királyét.

(241) Véleményünk szerint Kovács András rendező nem a 87. jegyzetben megjelölt Lukács-dokumentumfilmjéről beszélgetett Király Istvánnal, hanem készülő *A magyar ugaron* című munkájáról. Ezt igazolja a szövegben említett 1919-es tematika (a film 1919 őszén játszódik), ráadásul a főszereplőt Ady eszméi lelkesítik. A filmet 1973. március 8-án mutatták be.

(304–305) A 10. jegyzet többszörösen hibás. Nagy Miklós haláláig, 1974. április 29-ig művelődésügyi (és nem kulturális) miniszter volt. Bár a Politikai Bizottság 1974. február 26-ai ülésének „személyi javaslatok” napirendjében már szerepelt a neve, az idegállapotával indokolt felmentési döntés fontosabb ügyek miatt elhúzódott. (Ne feledjük: márciusban került sor a pártvezetés legfelső szintjét érintő személyi változásokra: Aczél, Nyers és mások). Április 23-án a PB napirendre tűzte a Művelődésügyi Minisztérium szervezeti átalakítását, de Nagy Miklós a döntés végrehajtása előtt öngyilkos lett. Helyére május 13-án korábbi helyettese, Polinszky Károly lépett, majd június 21-én a tárcát kettéválasztották. Az oktatásit Polinszky vezette tovább, a Kulturális Minisztérium élére Orbán László addigi első miniszterhelyettes került. (A 347. lap 67. jegyzetében és az 521. lap 100. jegyzetében mindez már helyesen szerepel.) A két tárca 1980. június 27-én egyesült újra, Művelődési Minisztérium néven.

(366) A 110. jegyzet értelmetlen szöveggel utal vissza a 360–361. lapra.

(437) A Szerdahelyi disszertációját azonosító 115. jegyzet téves. Az értekezés címében a záró évszám nem 1975, hanem 1956, ahogyan ez az 510. lap 79. jegyzetében is szerepel. A hasonló című, de 1945–1975 periódusú megjelölés a könyvre vonatkozik

(egyik lektora Király volt). Ugyanakkor az 510. lap 79. jegyzete sem hibátlan. Az értekezés benyújtására nem 1977-ben került sor, hiszen Király már 1976. április 1-jén átadta opponensi véleményét (437).

(637) A 27. jegyzet szerint Kádárék csak 1981-től tartottak házvezetőnőt, bár nem zárható ki, hogy ilyen címen korábban is volt alkalmazottjuk. A valóságban 1956 decemberétől folyamatosan dolgozott náluk, sőt házuk alagsorában lakott egy házvezetőnő, az első alkalmazottat Eszternek hívták. 1981-től olyan bejárónőjük lett, aki már nem velük élt, ő a jegyzet szerinti Cs. Erzsébet, azaz Csepcsényi Jánosné.¹¹

(776) A 73. jegyzet Berend T. Iván 1988-as és 1990-es köteteire hivatkozik, de Király nem erre utalt, hanem Berendnek a Valóság 1988/1. számában megjelent *A magyar gazdasági reform sorsfordulója az 1970-es években* című tanulmányára. Berend megírta, hogy nem Aczél, hanem – Kádár megbízásából – Pál Lénárd KB-titkár kifogásolta a publikálást.¹²

(785) Berend T. Iván könyve véleményünk szerint nem a jegyzetben említett, két-szerzős *Európa gazdasága a 19. században*, hanem BEREND T. Iván, *Válságos évtizedek*, Harmadik, bőv., átdolg. kiad., Bp., 1987. Annál is inkább, mert a szerző az egyik megajándékozottnak, Juhász Gyulának a könyv bevezetőjében külön is köszönetet mond.

(903) Babus Antal életrajzi vázlatában a sárospataki Angol Internátus tandíja – Király egyik interjúja alapján – 1700 pengővel szerepel. Az emlékezés pontatlan, mert a teljes ellátásos tanulók internátusi díja az 1931/32-es tanévben évi 1400 P, 1932/33-tól 1300 P volt, amelyet négy részletben lehetett befizetni. A manzárdszoba ún. „jótéteményes” lakói csupán évi 100, később 120 pengőt fizetettek. A manzárdos Király István jó tanulmányi eredménye, illetve internátusi tanítóskodása okán igénybe vett tandíjmentessége, illetve tandíjkedvezménye két módon érvényesült, egyrészt az internátusi, másrészt az évi 102 pengős gimnáziumi tandíj vonatkozásában.

Hiányzó jegyzetek

(200–201) Király 1970. november 17-én Aczél referátumát véleményezi, s ennek kapcsán hivatkozik Kádár beszédére. Nyilvánvaló, hogy az MSZMP november 23-án kezdődő X. kongresszusának anyagairól van szó, s ezt jegyzetben jelezni kellett volna. Annál is inkább, mert Aczél ezen a kongresszuson lett PB-tag, tehát felszólalása jelképes értékkel bírt. Ez megjelent nyomtatásban, így ellenőrizhető, hogy Király észrevételei talajra leltek-e.¹³

(279) „A fenséges a nevetségestől csak egy lépésnyire van” – ezt Napóleon mondta. Ezt jelezni kellett volna, ahogyan másutt utalás történik Sztálin szállóigéjére (291).

(354) A Szovjet Irodalom című folyóirat kiadásáról szóló agitációs és propaganda bizottsági döntésről Király 1974. szeptember 17-én a szovjet nagykövetség délutáni fo-

11 Vö. MAJTÉNYI György, *Vezércsel: Kádár János mindennapjai*, Bp., Libri-MNL, 2012, 61.

12 Vö. BEREND T. Iván, *A történelem – ahogyan megéltem*, Bp., Kulturtrade, 1997, 277–278.

13 *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve: 1970. nov. 23–28*, Bp., Kossuth, 1971, 364–378.

gadásán a nagykövettől értesült. Utalni kellett volna rá, hogy az APB ülésre aznap délelőtti került sor (2. napirendként tárgyalták).

(495) Az 57. jegyzetben megjelölt Kádár-beszéd *Felszólalás a szocialista brigádvezetők V. országos tanácskozásán* címmel kötetben is megjelent.¹⁴

(652–653) Király két oldalon át összefoglalja az ideológiai konferencián szerzett benyomásait. Érdeemes lett volna azonosítani a rendezvényt. Az 1983. január 11–12-én rendezett tanácskozáson a bevezető előadást Aczél tartotta.¹⁵

(655–656) A Sára Sándor *Pergőtűz* című filmjének díjazása kapcsán Király körül kialakult feszültség megértéséhez a 8. jegyzetben jelezni kellett volna, hogy az 1983. február 11–16. között rendezett 15. Magyar Játékfilmszemlén ő volt a társadalmi zsűri elnöke, s a nyilvános vitán hosszan dicsérte a filmet.

(670) Az 1980. május 4-ei dátumhoz tartozóan Király a KB-ülésen uralkodó tanácsalanságról ír. Jelezni kellett volna, hogy az 1984. április 17-ei ülésről van szó, amelyen nemzetközi kérdések és a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése volt napirenden.

(682) Aczél számon kérte Király idő előtti eltávozását a közművelődési tanácskozásról. Az esemény megérdemelt volna egy jegyzetet, hiszen az 1974-es közművelődési párhathározat tízéves évfordulójára rendezték meg, 1984. október 4–5-én. A programon Aczél is felszólalt.¹⁶

(683) Király említi, hogy Aczél „készül délutáni nagy előadására”. A szóban forgó prezentáció az MSZMP Politikai Akadémiáján 1984. október 31-én tartott beszéde: *Művészetpolitikánk időszerű kérdései*. Nyomtatásban azonos címmel 1985-ben megjelent.¹⁷

(777) Király pontosan interpretálja Grósz Károlynak az ötvenes évekről vallott nézeteit. Érdeemes lett volna utalni arra, hogy ezek 1986 őszén hangzottak el Mester Ákos rádióinterjújában.¹⁸

(778) A 77. jegyzetben említett Brezsnyev-mű később kötetben is megjelent.¹⁹

(794) Jelezni kellett volna, hogy Kovács András filmrendező azért Király Istvánt kereste fel kérdésével, mert az 1988. február 7–11. között megtartott 20. Magyar Játékfilmszemlén Király a társadalmi zsűri tagja volt, s a 3. jegyzetben feltüntetett *Valahol Magyarországon* hivatalos versenyfilmként szerepelt.

(809) Megemlíthető lett volna, hogy Knopp András 1988 szeptemberében mégis művelődési minisztériumi államtitkár (azaz: első miniszterhelyettes) lett, így érthetővé válik Glatz Ferenc új miniszter vele kapcsolatos elbocsátó döntése (882).

14 KÁDÁR János, *A szocializmusért – a békéért: Beszédék és cikkek 1972–1978*, Bp., Kossuth, 1978, 514–528.

15 A konferencia anyag megjelent: *Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás: 1983. január 11–12*, szerk. SZIGETI Györgyné, Bp., Kossuth, 1983.

16 A konferencia anyaga megjelent: *Országos közművelődési tanácskozás 1984*, szerk. FODOR Péter, KORMOS Sándor, Bp., Múzsák, 1985.

17 Hosszabb részlete kötetben is közölve: ACZÉL György, *Szocializmus, nemzet, kultúra: Írások a kultúráról*, Bp., Kossuth, 1985, 401–420.

18 A szöveg megjelent: *Sorshelyzetek: Emlékezések az ötvenes évekre*, szerk. VÁMOS György, Bp., RTV–Minerva, 1986, 63–92.

19 L. I. BREZSNJEV, *Kis föld/Újjászületés/Szűzföld*, Bp.–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1980.

(832) Király utal az „új vállalati igazgatóval” történő megbeszélésére. Ekkor Németh Jenő váltotta Siklósi Norbertet a Lapkiadó Vállalatról Pallas Lap- és Könyvkiadóra átkeresztelt cég élén.

Pontosítandó jegyzetek

(55) A szövegben és a 7. jegyzetben szereplő Nagy László nem csupán Kállai Gyula titkárságvezetőjeként kísérte Királyt, hanem mint az 1957. október 29-én Aczél vezetésével megalakult Kultúrpolitikai Munkaközösség titkára.

(107) Király egy „elbűvölően kedves” könyvet akar lefordíttatni Simó Jenővel, akit a névmutató műfordítóként is megnevez (1027). Jelen esetben mégis inkább arról lehetett szó, hogy Simó ekkor a Móra Kiadó igazgatója volt.

(137–138) Párizsban „Miklósék” azonosítatlan személyként vannak jelölve, de még aznap felbukkannak Hubay Miklósék – a két Miklós alighanem ugyanaz.

(149) Az 5. jegyzet annyiban pontosítandó, hogy az MTA ekkor nem volt köztestület. Ez a jogi személy típus 1993-ban került be a Ptk-ba.

(157) A Művelődési Minisztérium neve 1970-ben (1974-ig) Művelődésügyi volt.

(166) A TMB-t magyarázó 66. jegyzet helyes, csak éppen a rövidítést nem oldja fel: Tudományos Minősítő Bizottság.

(169) Sík Csaba neve nem szerepel a névmutatóban és azonosítatlanként sincs jelölve.

(171) A szövegben szereplő Szent-Iványinak a névmutatóban is csak a vezetéknéve található, azonosítatlanként kellett volna jelölni.

(196) A 144. jegyzetben Csanádi miniszteri tisztségének neve helyesen: közlekedés- és postaügyi.

(213) Az Irodalomtudományi Szakbizottsághoz a 14. jegyzetben megadott magyarázat helyes, de jelezni kellett volna, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság egyik testületéről van szó.

(414) Nemeslaky és Nemeslaky né mint azonosítatlan személyek vannak jelen a *Naplóban*. Véleményünk szerint a 391. és 1010. oldalon szereplő Nemeslaki Tivadar kohó- és gépipari miniszterről, országgyűlési képviselőről, KB-tagról, valamint feleségéről lehet szó.

(433) A 101. jegyzetben hivatkozott Háy Gyula-cikk címe helyesen: *Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?*

(448) A 142. jegyzettel ellentétben Jurij Andropov 1967–82 között vezette a KGB-t, 1961-től volt SZKP KB-tag, 1967-től PB-póttag, 1973-tól PB-tag. Az adatok a névmutatóban is hibásak (942).

(449) A 145. jegyzetben, továbbá az 507. oldalon és a névmutatóban (954) egyaránt hibásan szerepel a Santiago Carillo név, amely helyesen: Carrillo.

(482) A 24. jegyzetben és a 499. lap 63. jegyzetében megjelölt Aczél-cikk részlete kötetben kétszer is megjelent.²⁰

20 Aczél György, *A kor, amelyben élünk*, Bp., Kossuth, 1979, 5–16; Uő, *Folytatás és megújulás: Válogatott kultúrpolitikai írások*, Bp., Gondolat, 1980, 476–485.

(494) Király 1977-ben Musztaj Karimról ír, aki a következő oldalon Musztai Karim. Az első a helyes. A baskír író a Szovjet Irodalom 1989/2. számában Mosztaj Kerimként publikált, a szerkesztő azonban jelezte, hogy neve más átírásban Musztaj Karim.

(517) A 93. jegyzetben említett Polinszky Károly nem oktatásügyi, hanem oktatási miniszter volt.

(551) A 146. jegyzet félreérthető: Király István a pataki Angol Internátusban mai fogalmaink szerint nem tanította, hanem korrepetálta a nála két évvel idősebb Szathmáry Lajost. A 766. lap 46. jegyzetében Király munkája már árnyaltabb kifejezéssel, házitanítóként szerepel.

(633) A néhány évig belügyminiszter, majd miniszterelnök-helyettes, előtte és utána sokáig Veszprém megyei párttitkár neve helyesen Pap János és nem Papp. A hiba előfordul a 636. oldalon és a névmutatóban (1015) is, ahol a két kormánytisztviselő nem szerepel.

(669) Király szövege helyes, mert Alfred Hitchcock *The Wrong Man* című filmjét nálunk *Tévedés* címmel mutatták be. Csak az utóbbi években terjedt el a 11. jegyzetben szereplő *A tévedés áldozata* címvariáns is.

(1034) Székér Gyula funkciói közül kimaradt a legmagasabb: 1975–80 között miniszterelnök-helyettes volt.

(1071) A felső fényképhez tartozó, a személyeket balról jobbra megnevező névsorban Katona Imre és Trautmann Rezső felcserélődött.

Lehetséges jegyzetek

(45) Király egy irodalomtörténet-írási értekezlet kapcsán jegyezte fel: „Miért tűzik most újból a Mikszáthot műsorra?” A 42. jegyzet ehhez magyarázatot keres és helyesen közli Mikszáth-monográfiájának kiadástörténetét. Mégis hadd vessük föl a kérdésnek egy további lehetséges értelmezését! A Bisztray Gyula és Király István által szerkesztett *Mikszáth Kálmán összes művei* kritikai kiadás sorozat 1. kötete a kolofon szerint 1956. február 8-án érkezett a nyomdába. A továbbiak kb. kéthavonta követték, a 7. kötet 1957. május 24-én. Ekkor azonban több mint fél éves szünet állt be, s a 8. kötet csak 1957. december 20-án, a naplóbejegyzést megelőző napon került sajtó alá. Elképzelhető, hogy az értekezleten valaki a sorozat megszakadását vélelmezte, és Király emiatt háborgott.

(46) A Csepel munkásmozgalmának emléket állító játékfilmre vonatkozó, 46. jegyzetben említett politikai szándék részben megvalósult, bár Karinthy Ferenc végül nem írt ilyen témájú filmet. Máriássy Judit forgatókönyve alapján 1959. április 2-án mutatták be Máriássy Félix *Álmatlan évek* című filmjét, amelyben csepeli munkássorsokat ábrázolt.

(73) Király Sötér Istvánnál jár nagydoktori fokozata ügyében. Jelezni lehetne, hogy Sötér ekkor az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának titkára (azaz vezetője, mert elnöki poszt nem létezett) volt, e minőségében pedig az ügyben illetékes.

(80) Szirmai Istvánnak az írószövetség ünnepi ülésén elhangzott beszéde hallgatóság előtti tesztelés lehetett, mert másfél hónappal később, 1962. február 19-én bővebben, nyilvánosan is elmondta az MSZMP Politikai Akadémiáján *Az SZKP XXII. kongresszu-*

sának hatása ideológiai munkánkra címmel. A beszéd 1962-ben önálló füzetben, később kötetben is megjelent.²¹

(83) Király Tolnai Gáborral tárgyal akadémiai doktori fokozatának ügyében. Jelezni lehetne, hogy Tolnai – aki az előző, de még ezen az oldalon is – mint a Kortárs leköszönő főszerkesztője szerepel, ebben a kérdésben a Tudományos Minősítő Bizottság titkáráként volt illetékes. A „törvényes úton lehetséges” eljárás pedig azt jelenti, hogy – az akkori jogszabály alapján – a munkahely szerint illetékes miniszter és az MTA elnöke közösen javasolhatta a TMB-nek a doktori fokozat értekezés benyújtása és megvédése nélküli odaítélését.

(84) A 17. jegyzetben Aczél Tamás – Méray Tibor *Tisztító vihar* című könyve kapcsán utalni lehetne arra, hogy a mű először 1958-ban Párizsban angolul jelent meg, majd 1961-ben Londonban magyar nyelven. Király nyilván ez utóbbit kapta meg.

(212) Hír terjed arról, hogy Király rektor lesz. Az ELTE-n 1972 nyarán valóban lejárt Nagy Károly megbízása, de a posztjon végül Ádám György követte.

(254) Brezsnyev budapesti látogatására 1972. november 27. és december 1. között került sor.

(302) Sánta Ferenc szerint Kádár 1974. február végén Moszkvában járt, ahol „parancsra” tudomásul vette, hogy a reformszárnyat (Aczél, Fehér, Nyers) menesztenie kell. Érdekes, hogy erről az útról sem a *Magyar Külügyi Évkönyv*, sem Huszár Tibor könyve nem tud.²²

(308) Király a hajóúton az újvidéki várat dicséri. A Duna jobb partja azonban másik település, a helyes megnevezés: pétervárad vára.

(425) 1976. február 29-én Pozsgay, még miniszterhelyettesként, egy vacsoratársaságban kifejtette néhány kultúrpolitikai elképzelését. Jelezni lehetne, hogy láthatóan miniszteri kinevezésének biztos tudatában beszélt, amelyre fél évvel később sor is került.

(440) A szerző Kovács András *Labirintus* című filmjének téma-háttereként Tömpe András politikus öngyilkosságát véli felfedezni. Érdekes, hogy ilyen összefüggést sem a filmtörténeteszek nem látnak, sem memoárjában a rendező nem utal rá.²³

(449) A Santiago Carrillóra vonatkozó 145. jegyzet kiegészíthető a magyarul a Kossuth Könyvkiadó „zárt” sorozatában megjelent fő művével: *Az „eurokommunizmus” és az állam*.

(525) Király egy 1977-es társasági beszélgetésről beszámolva jól ragadja meg Rényi Péter gondolatait a szövetségi politikáról és az ideológiai vitákról. Ezt igazolja, hogy Rényi következő, 1980-ban megjelent könyve a *Vita és szövetség* címet viselte.

(625) A 3. jegyzethez hozzáfűzhető, hogy Aczél azért beszélhetett ilyen nyíltan az átadás előtt egy hónappal az 1980. évi Állami és Kossuth-díjakról, mert Szabolcsi mellett a másik két jelenlevő, Király és Pándi a díjakat már évekkal azelőtt megkapták.

(633) A 17. jegyzetben jelezni lehetne, hogy Király összecsérélte az *Apokalipszis most* című film szereplőit. Marlon Brando az őserdőben birodalmat alapító amerikai ezredes alakítja, s nem az őt megkereső főhőst; ez utóbbi Martin Sheen.

21 SZIRMAI István, *A kommunista eszmék győzelméért*, Bp., Kossuth, 1963, 146–184.

22 Vö. HUSZÁR Tibor, *Kádár János politikai életrajza*, Bp., Szabad Tér–Kossuth, 2003, 2, 250–254.

23 Vö. KOVÁCS András, *A szerencse fia: Epizódok egy filmrendező életéből*, Bp., Kossuth, 2016.

(634) A 19. jegyzetben jelezni lehetne, hogy Columbo a filmben nem alhadnagy, hanem hadnagy.

(676) Király sajnálja, hogy Szádeczky-Kardoss Elemér 1984 augusztusában meghalt, s így nem tudhatta meg tőle az erkölcsi kérdések kvantifikálásnak módszerét. Jelezni lehetne, hogy Szádeczky erről (is) szóló könyve posztumusz megjelent: Szádeczky-Kardoss Elemér, *Bevezetés a ciklusszemléletbe*, Bp., 1986.

(699) A 12. jegyzetben Aczél György bukását magyarázó szöveg félreérthető. Formálisan ugyanis nem „Kádár leváltotta”, hanem a XIII. pártkongresszuson megválasztott Központi Bizottság nem jelölte KB-titkárnak. De – mint a jegyzet is írja – továbbra is a PB tagja maradt, tehát visszalépése nem tekinthető abszolút bukásnak.

(807) Király 1988. július 20-án olvasta el Ribakov *Az Arbat gyermekei* című regényének első részét. „Bestsellernek” tartja, nincs róla jó véleménye. Indokolt lenne jelezni, hogy a mű a Szovjet Irodalom 1988. júliusi és augusztusi számaiban látott napvilágot. A két folyóiratszám kizárólag a regényt közölte, ilyenre addig nem volt példa.

(835) Az új pártfolyóiratról szóló bekezdéshez tartozóan említeni lehetne, hogy később éppen fordítva történt: a Pártélet helyébe lépő Új Fórum főszerkesztője Szerdahelyi István lett, Balogh Ernő a Kritikát kapta. A téma a 847. oldalon visszatér, de az Új Fórum elnevezés először csak a 850. lap 79. jegyzetében szerepel.

(876) Az MTA közgyűlésen tárgyalt rehabilitációs folyamat megérdemelne némi magyarázatot. 1989. május 9-én az MTA közgyűlése hatálytalanította azokat a rendelkezéseket, amelyek az Akadémia 1949. évi „átszervezése” miatt megfosztották tagságuktól a testület java részét, továbbá érvénytelenítettek néhány egyéb kizárást. Összesen 146 tudós tagságát állították helyre, akik közül tizenegyen megérték megkövetésüket. A közgyűlésről lásd a Magyar Tudomány 1989/6. számát.

(1016) A névmutató félreérthetően fogalmazva azt sugallja, mintha Pécsi Ferenc öngyilkosságát az MTV éléről történt leváltása okozta volna, pedig nem elbocsátották, hanem az MTI-be tért vissza vezérigazgató-helyettesnek. Halálát régóta fennálló elmezavarai idézték elő.

Király István kivételes műveltségű és érzékenységű tudós volt, aki ismerte és átélte a 20. század második fele magyar történelmének ellentmondásos viszonyait. Szavának, állásfoglalásának azok körében is súlya volt, akik nem értettek egyet vele. Igyekezett úrrá lenni korának szellemi kihívásain, bár ebben csak átmeneti sikereket érhetett el. Végtere is – a rendszerrel együtt – kudarcot vallott. Nem szabadulhatott a kontinuitás fogságából: a Magyar Köztársaság kikiáltása előtt négy nappal, 1989. október 19-én hunyt el.

A *Naplóra* is érvényesen írta le 1976-ban: „Minden írást úgy kell tekinteni, mint palackba zárt üzenetet. Hátba kihalásszák. S noha lehet, hogy örökre a tengerben marad, mégis úgy kell megírni, mint amit kihalász egyszer valaki, s meg kell hogy találja benne az életüzenetet.” (415.)

Király István feljegyzései ilyen „életüzenetek”. Árnyaltabbá teszik azt a képet, amelyet nyomtatásban megjelent művei alapján és a kortársak visszaemlékezéseiből eddig ismertünk.

Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon. Második rész. Pótlások és kiegészítések az első részhez. Jó illatú kis rózsáskertek. Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje

Zebegény, Borda Antikvárium, 2016 (Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok), 268 l.

Knapp Éva könyve valódi szép könyvként ragadja meg olvasója figyelmét, még azelőtt, hogy tartalmát szemrevételeznénk: öröm belefeledkezni az igényes megoldásokba, rácsodálkozni a kiváló minőségben készített képanyagra. A kötet ugyanis, a Borda Antikvárium kiadványaihoz méltón, a legkifinomultabb bibliofil igényeket is messzemenően kielégíti. A papír színe és minősége, a képanyaggal is harmonizáló, tetszetősen klasszicizáló betűtípusok (Minion és Myriad), a jegyzeteket a tanulmányszöveg testébe, a lapszélre és a lapaljra helyező stílusosan archaizáló oldaltükör mind-mind gondos, értő, szemmel és szívvel látó előkészítést bizonyítanak. Olvasói-befogadói szempontból is igencsak helyénvalók, hiszen a tudományos apparátus illetően elrendezésének nem pusztán grafikai-esztétikai funkciója van. A némelykor meglehetősen hosszúra sikerült jegyzet nem „nyomja el” a főszöveget, noha van, amikor szinte terjedelmesebb annál. Ez a fajta tördelés a kétféle szövegforma viszonyára is szemléletesen ráutal. Ami apróbb betűvel oldalra, alulra, belülre került, az több, mint a gondolatmenet információhordozó függeléke. Főszöveg és apparátus bizony szervesen összetartozik, egy-egy jegyzet pedig felér egy kisebb exkurrzussal.

A *Jó illatú (kis) rózsáskert(ek)* persze a sorozat két évvel korábban napvilágot látott első részével együtt alkot kerek egészet, amit a közös főcím is kifejez: *Martin von Cochem Magyarországon*. (A lezártsgot sugalló *kerek egész* szintagmát csak óvatosan írhatjuk le: ha valamire, akkor

például bibliográfiára nagy könnyelműséggel rámondani, hogy befejezett.) Az lehetne a benyomásunk, hogy egy igen speciális, éppenséggel szűk téma feltárására vállalkozik a két kötet, hiszen a látszat szerint egy 17. századi kapucinus szerző, Martin Linus vagy ismertebb nevén Martin von Cochem kegyességi műveinek magyarországi recepcióját tekinti át tanulmányok és a kiadástörténetet számba vevő bibliográfia révén. A vállalkás volumenét az első kötet tanulmányának bevezetése jelezte, amikor, bár hiányként regisztrálta „a kérdéskört részleteiben, a műfajt [vagyis az imádságirodalmat – G. Cs.] az egykori európai történeti és irodalmi kapcsolatrendszerével együtt megközelítő elvi-elméleti alapvetés[t]”, ugyanakkor azonban korának tartotta egy „ilyen sokrétű, kiterjedt módszertanú vizsgálat” elkészítését, miközben alapkutatások elvégzését sürgette. (KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon: Első rész. Mennyei követek. Len kötelecske. Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebegény, Borda, 2014, 11.)

Az első rész alaposan megérvelte e kijelentést, a második pedig talán még az előzőnél is látványosabban illusztrálja, milyen messzire vezet akár egyetlen imádságoskönyv-család kapcsolatrendszerének felfejtése, vagy a szövegátvételek és -változatok labirintusában való eligazodás. Hogy pedig e megállapítás mennyire nem új felismerés eredménye Knapp Éva kutatói tapasztalatában, azt az *Officium Rákóczianum* kapcsán közel két

évtizeddel korábban írottak mutatják. E 17. századi imádságoskönyv kapcsán hívja fel a figyelmet egy olyan szempontra, amittől nem jó eltekinteni, hogy ti. az egyazon (vagy nagyon hasonló) cím alatt megjelent kiadások sora többnyire „a viszonylag állandó szerkezeti keretben rendkívül változó tartalmú szövegegyüttest takar.” (KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története I.*, MKSz, 1997, 149.)

A Martin von Cochem Magyarországon második részére térve immár: a sorozat koncepciójának megfelelően a három nagyobb egységre tagolt, egységenként tanulmányból és bibliográfiából álló munka először a 2014-es kötet megjelenése óta előkerült 18. és 19. századi additamentumokat, azaz pótlásokat és kiegészítéseket tartalmaz (összesen tízet), gondosan megkülönböztetve e két kategóriát. Így regisztrál és ír le például egy addig példányból nem ismert, utóbb előkerült 1720-as *Len kötelecske* edíciót (3. szám), vagy három, magángyűjtemény részét képező, bibliográfiailag nem ismert *A' két atyafi Szent Szűznek Gertrudis és Mechtildis Imádságos Könyvének* kiadását 1826-ból (19a), 1835-ből (23a) és 1844-ből (29a).

A voltaképpeni Második rész a *Jó illatú kis rózsáskertek* címet viseli, és első lépésben az első kötetben feltárt, Ágoston Péter által fordított, *Mennyei követek, Len kötelecske*, illetőleg *Az két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* címen napvilágot látott Martin von Cochem-mű 1845–1911 között 21 kiadást megért változatait követi nyomon. A szimpla kiadástörténeti narrációt „mindössze” az bonyolítja, hogy ezek a könyvek „*Jó illatú kis rózsáskert*” címen, valamint ennek változatain” (23) jelentek meg. A régóta népszerű műnek adott új cím egy szinte azonosan, *Jó illatú rózsáskertnek* nevezett, és

Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca által összeállított imádságoskönyv sikerének tulajdonítható. Ez utóbbi könyv sikere pedig – ahogyan azt Knapp Éva a továbbiakban felfejti – nagy számú újabb *Jó illatú rózsáskert* című, de az eddigiektől tartalmilag eltérő imádságoskönyv megjelenetéséhez vezetett. A *kis rózsáskert*, a *nagy rózsáskert*, az *ájtatossági virágokkal felszerelt új rózsáskert* vagy az *illatozó rózsás kis kert* felbukkanása egy-egy imakönyv címében az eladhatóság védjegyévé vált, anélkül, hogy az egyes kötetek tartalma kapcsolatban állna a Sigray Erzsébet Róza által fordított és szerkesztett *Jó illatú rózsáskerttel*. A címbeli rózsáskert-metaphora tehát három imakönyv-családot „rejtethet”: Martin von Cochem-, Sigray Erzsébet Róza-féle, illetve valamely tőlük független összeállítást.

A könyv- és kiadástörténeti nyomozás e fejezetét a 21 tételes, az egyes edíciókat részletesen leíró, s a bevett szokáshoz igazodva a címlapokat is tökéletes reprodukcióban közlő bibliográfia zárja. A regisztrált tételek túlnyomó többsége korábban bibliográfiailag ismeretlen kiadás, jóllehet közülük több is megtalálható különféle köz- és magángyűjteményekben.

Knapp Éva jelen művének harmadik terjedelmes egysége, a probléma belső logikájához igazodva, Sigray Erzsébet Róza „Martin von Cochem egy német nyelven megjelent munkájának beható ismeretében készült” (67) *Jó illatú rózsáskertjével*: a munkával magával és annak kiadástörténetével foglalkozik. Az először 1703-ban megjelent kiadásról Szabó Károly híradásának köszönhetően van tudomásunk (RMK I. 1664), akinek leírása szerint a pozsonyi Rakovszky-könyvtárban található (és mára már elveszett vagy lappangó) nyolcadrét könyvecske a Kálnoki Sámuel erdélyi kancellárhoz címzett ajánlás

végén aláírásképpen adja meg a fordító nevét és rendi hovatarozását: „Sz. Clara Szerzetibül valo erdemetlen Szerzetes Elisabetha Rosa Sigray”, művéről pedig annyit árul el, hogy szövegei „mindenes-tül Németbül forditattak Magyar nyelvre” (68). (Schwarcz Katalin szerint a kancellár unokája, Kálnoki Hedvig és Sigray Erzsébet Róza klarissza rendtársak voltak Pozsonyban, e kapcsolat révén támogathatta Kálnoki Sámuel a kötet kiadását; hivatkozás: 74.) A későbbi kiadások sem az ajánlást, sem fordító nevét nem adják meg, de több mint kétszáz éven át örökítenek tovább „magyar nyelvre fordított XVII. századi áhítati szövegeket” (68). Olyan szövegeket, amelyek „a használat elmélkedő olvasásra, valamint a képzelet és az érzelmek mozgósítására ösztönző elbeszélő áhítati stílust” (68–69) képviselnek, és amelyek befogadásának fő periódusa meglepő módon nem a 18., hanem a 19. század meg a 20. eleje volt, amikor „két évet sem kellett várni egy-egy újabb kiadás megjelenésére” (69).

Knapp Éva tanulmánya felkutat minden elérhető adatot, ami a fordító személyének, életrajzának, működésének tisztázására elérhető, és a tőle megszokott körültekintéssel, módszertani alapossággal nyomozza ki – a szó szoros értelmében nyomozza, hiszen igen kevés a rendelkezésére álló információ – Sigray fordítói műhelyének titkait. E feltáró munkába az olvasókat is beavatja, hiszen vissza-visszatérő motívum a kutatás mozzanataira történő reflexió, ez által végigvezet azon a folyamaton, amelyen át eredményre jut, vagy éppenséggel nem bizonyulnak célravezetőnek a sejtései. A német imádság-irodalom ismeretében megállapítja például, hogy „Sigray az imádságoskönyv élére egy tetszetős német típuscím magyar fordítását választotta” (84), megvizsgálja tehát a 17. századi *Rosengarten*et, azonban arra

a következtetésre kell jutnia, hogy közülük egyik sem egyezik Sigray munkájának szövegeivel, a forráskeresésben tehát más úton kell elindulnia (85). A ma ismert 1713-as kiadás címlap-verzóján található „árulkodó” – címként vagy alcímként funkcionáló – utalást vallatja meg, eszerint a hozzá tartozó szerkezeti egység („A’ Jesus Szentséges szívéhez Való Officium Letania”, 85) elhelyezéséből azt sejtetheti, hogy azt az első kiadás még nem tartalmazta. A korai *Jézus szívetisztelet* devóciós szövegei között kezd tehát keresni, és jut el Jean Croiset (1656–1738) francia jezsuita 1691-es munkájának egy német adaptációjához. Az ugyancsak jezsuita Bernhard Sonnenberg (1643–1702) 1695-ben megjelent *Neue vom Himmelgesandte Andacht gegen dem Göttlichen Herzen Jesu Christijét* fordítja részleteiben magyarra Sigray. A fordítás, kivonatolás eljárásait módszeresen bemutatja, illusztrálja Knapp Éva tanulmánya. Az árnyalt elemzés minden részletére itt nem térhetünk ki, egy sommás összegzést azonban az ott olvasottak alapján talán tehetünk: eszerint Sigray a forrásmű prózai részét pontosan, hűségesen adja vissza magyarul, míg a német verses himnuszok négystrófás, szakaszonként háromsoros formáját három versszakos, szakaszonként négysoros formában ülteti át. Fontos a vizsgálat tanulsága, ezért ezt idézzük: „Így, bár a sorok száma (12) változatlan maradt, a költemény belső dinamikája megváltozott [...], nyelvileg átalakult a szöveg.” (91.)

Sigray összeállításából kiindulva keres vissza azután a német anyagban olyan rövidebb terjedelmű nyomtatványokat, amelyek a *Jó illatú rózsáskert*ben is megtalálható szentekhez intézett hosszabb áhítatokat tartalmaznak, illetve átnézi a 17. század második felének legkedveltebb (nagy példányszámban és több kiadásban megjelent)

imádságoskönyveit. Így sikerül azonosítania többek között az 1713-as kiadás Avilai Szent Teréz-officium, -litánia és -imádságának 1660 körüli, szerzői név nélküli német forrását (96), Wilhelm Nakatenus (1617–1682) jezsuita igen népszerű *Himmlisch Palm-Gärtlein*-jét 1662-ből, és természetesen a klarissza körökben amúgy is ismert Martin von Cochemet. A kapucinus szerzetesre vonatkozó szálak azonban nemcsak Ágoston Péter fordítása felé vezetnek (bár a *Mennyei követek* néhány imádsága átkerült a *Jó illatú rózsáskert*-be is, 103), hanem 1703 előtt megjelent német nyelvű *Gertruden-Buch* kiadások is képbe kerülnek, közelebből ennek egy 1696-os nürnbergi kiadása, amelyből tizenkilenc magyarra fordított szöveg található a *Jó illatú rózsáskert*-ben (106). Knapp Éva a szövegátvételek mikéntjét aprólékosan letapogatva állapítja meg, hogy Sigray többször is visszatért e műhöz, amely „nem egyszerűen egy szövegforrás volt a többi között, hanem az alapvető szerkezeti és tartalmi minta a *Jó illatú rózsáskert* összeállításához” (108).

A *Jó illatú rózsáskert* forrásainak feltérképezése után a kutató Sigray Erzsébet Róza kötetszerkesztői és imádságszerzői tevékenységére összpontosít. Ebben a tekintetben a klarissza apáca viszonylagos önállósága mellett Martin von Cochem alapvető hatása emelkedik ki (116–118).

Az edíciókat a 20. századig figyelemmel követő kiadástörténeti fejezet részint a *Jó illatú rózsáskert* keresettségéről győző meg, részint egyfajta „használati tipológiát” is felállít: a nyolcadrét kiadások nagyobb számát a negyedrétiékehez viszonyítva a kisebb méretűek jobban szállítható és zsebben hordozható voltával magyarázza. Az elemzés az egyes kiadások bővítéseire is kitér, külön kiemelve Zsihovics Ferenc

(1817–1873) 1844-es, az akkori élőnyelvhez igazított, részben átszerkesztett és bővített kiadását (122–123), amely azonban valamilyen ok miatt magányos különlegesség maradt, hiszen 1845-től „a korábbi tartalommal és szövegekkel kerültek ki a sajtó alól az újabb kiadások 1854-ig” (123).

A kiadástörténet egyik fontos tanulsága az, hogy a legkorábbi, szöveg szerint ismert 1713-as edíció az 1913-as utolsó megjelenésig sem szerkezeti, sem tartalmi szempontból nem változott meg lényegesen: e jelenség pedig komoly kihívás elé állíthatja a korszakolási reflexeinket. Az a tény, hogy egy, a 18. század elején összeállított imádságoskönyv kétszáz éven át eladható tudott maradni és eredeti funkciója szerint hasznosult, miközben a használók egymást követő nemzedékeinek ízlése, gondolkodása, talán kultúrája is erős átalakuláson ment át egyébiránt, nemcsak a szakrális szövegek konzerváló tekintélyét mutatja, hanem a korszakhatárok problematikuságát is felveti. Illetve annak az ellentmondásnak a feltárására is ösztönzést nyújthat, ami a hitgyakorlás és a „civil élet” közötti stíluskülönbségben egyre inkább megfigyelhető nagyjából a 19. századtól kezdve.

Talán e rövid ismertetésből is láthatóvá vált, hogy egy szűknek látszó téma mélységben való, több tudományterület módszereit hasznosító feltárása milyen szerteágazó, általános érvényű tanulságokat hordoz. Knapp Éva könyve eddig bejáratlan utakon kalauzolta olvasóját, és új irányt mutat a kora újkori imádságirodalom további vizsgálatához. Érdeklődve várjuk a további kutatás eredményeit, egyúttal a sorozat elkövetkező kötetét.

Gábor Csilla

Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Pintér Márta Zsuzsanna: Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból: Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815)

Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2016, 173 l.

Mártonfi József erdélyi püspök neve ugyan szerepel a nagyobb írói lexikonokban, de tevékenységét egyáltalán nem, vagy hiányosan tárgyalta az irodalom- és művelődéstörténet. Pintér Márta Zsuzsanna 2016-ban megjelent kötetében a püspök pályájának irodalmi vonatkozásait tárja fel.

A cím is hangsúlyozza, hogy az irodalomtörténet egy elfeledett alakjáról van szó. Mártonfi püspök életéről és munkásságáról egyetlen összefoglaló mű jelent meg (GYÖRGY Lajos, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök [1746–1815] életrajzából*, s. a. r. FEJÉR Tamás, Bp., METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009). Pintér Márta munkájában György Lajos monográfiájának hiányzó részét pótolva, az erdélyi püspök irodalmi – költői, drámaszerzői, mecénási – működésére helyezi a hangsúlyt, újabb eredményeket gyűjtve össze. A püspök irodalmi tevékenységével is számot vető vizsgálat ezidáig nem történt meg, feltáratlanok voltak a szükséges források. A kötet Mártonfi irodalmi szerepvállalását összes szépirodalmi művének felhasználásával mutatja be. A már kiadott szövegek mellé újonnan megtalált forrásokat társít, ezzel teljesebbé téve a püspök személyéről és munkásságáról kialakult képet.

A kötet két fő részre oszlik. Az első összefoglalja a Mártonfival foglalkozó eddigi kutatásokat, s művei kiadásának történetét is felvázolja. Részletesen ismerteti életrajzát, mecénási tevékenységét, költői, drámaírói és -fordítói működését. Összegzi a Mártonfi-kutatás jelenlegi állását, bemutatja az eddigi eredményeket. Többször utal Vulkán Virág még kiadatlan,

Mártonfit témájául választó disszertációjára és az abban közölt Mártonfi-levelekre.

A második rész egyfajta szövegyűjtemény, itt találjuk az erdélyi püspök összes magyar nyelvű versét, *Salamon* című drámafordítását, egy prédikációját, valamint Révai Miklóshoz írott leveleit. Ez utóbbiak közül az első megjelent nyomtatásban a Magyar Hírmondóban, a további 15 levél azonban eddig csak kéziratban volt fellelhető, és számos új információval, adalékkal szolgál Mártonfi mecénatúrájához. A leveleket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, ahova Révai kéziratok hagyatékával együtt kerültek.

A Révainak címzett levelek mellett a másik, ez idáig nem ismertetett forrás, amely az új Mártonfi-kutatás gerincét jelenti, a püspök 193 levél terjedelmű tanári jegyzete, amelynek részeként négy latin nyelvű drámaszöveg is fennmaradt. A kolligátum a kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtár különgyűjteményében található. Szerzője nincs feltüntetve, a kézírás és évszámok, helyszínek egyezése alapján sikerült azonosítani.

Pintér Márta a püspök életrajzát azokkal az új elemekkel egészíti ki, amelyek a drámakutatás során kerültek elő. Így kiderül, hogy Mártonfi szerepelt egy Szent Ferenc életéről szóló színdarabban a csíksomlyói ferenceseknél. Majd összegyűjti, hogy melyek voltak azok az élmények, amelyek Mártonfit saját *Salamon*-fordításának elkészítésére ösztönözték. Kiemeli, hogy a székelyudvarhelyi gimnáziumban tanította Lestyán Mózes, aki lefordította Andreas Friz fiatalkori *Salamon*-drá-

máját. Másik jeles tanára Illei János, aki szintén drámaíró, írt egy önálló *Salamon*-drámát, amelyet 1759-ben a székelyudvarhelyi gimnázium grammatikai osztálya mutatott be. Az eseményen valószínűleg Mártonfi is jelen volt.

A kötet szerzője az életrajzot új adatokkal teszi árnyaltabbá azzal is, hogy felsorolja a személyeket, akik üdvözlő versekkel és beszédekkel köszöntötték Mártonfit erdélyi püspökké való kinevezése alkalmából. Két névnapi köszöntőt fedezett fel, amelyeket a püspökhöz intéztek, ezek közül az egyiket teljes terjedelmében közli.

Az életrajz lezárásaként egy magyar nyelvű gyászverset idéz, amelyet Mártonfi halálára írtak. A sorok a püspök költő, tudós voltát hangsúlyozzák: „Eg’gy, a’ Magyar Nyelv ékesidésért / Élt, halt magyar szív! ’s önn’ Helikonnyaink’ / Diszét Nagyittó, Ritka Lantos [...]”. Pintér Márta ezekkel a Mártonfiról szóló, a korabeli közvéleményt tükröző költeményekkel vezeti be a következő fejezeteket, amelyek a tudós, a mecénás, a költő, és a drámafordító Mártonfit állítják elének.

A tudós püspököt Révaival folytatott, nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozó levelezése alapján mutatja be. Tudományos témák tűnnek fel Aranka Györggyel, Cserey Farkassal való levélváltásában, valamint többen küldték hozzá műveiket véleményezésre; cenzorként is működött.

A mecénás Mártonfi alakját Kazinczy levelein keresztül idézi fel, aki két ízben említi a püspököt mint költőt, valamint megemlékezik gazdag gyulafehérvári bibliotékájáról. Cserey Farkas Kazinczyval való levelezéséből is közöl részleteket. Ezekből szintén az derül ki, hogy Mártonfi korának jelentős mecénása volt.

Révai és Mártonfi kapcsolatát levelezésük elemzésén keresztül bontja ki a szer-

ző. A tudós püspök Révai pártolója volt, a személyes támogatáson túl vállalta könyve kiadásának költségeit is. Ugyanakkor Révai avatta Mártonfit költővé – közölte verseit a Magyar Hírmondóban, valamint a *Két nagyságos elmének költeményes születésnyei* című kötetben. Tudósként is számított rá, véleményt kért tőle *Grammaticájáról*. Révai és Mártonfi kapcsolatának elemzése jól érzékelteti a püspök különböző szerepvállalásait: a Révaival való levelezésben egyaránt jelen van mint mecénás, barát, tudós és költő.

Mártonfinak a kötetben közölt leveleiből sok érdekesség derül ki. 1794. május 8-án kelt levelében például reflektál saját költői tevékenységére: nem akar költővé válni, s nem örül annak, hogy Révai megjelentette verseit, hiszen több nagy egyházi személyt is elmarasztaltak már azért, mert verseket írt. Ebben a levélben a kolozsvári színjátszás helyzetéről is értekezik: kifejti véleményét a magyar nyelvű fordítások hiányáról, az előadások színvonaláról, a közönség ízléséről. Révai Mártonfinak küldött levelei még nem kerültek elő, de a püspök szorosan reagál levelezőtársa kérdéseire, ennek köszönhetően soraiból következtetni lehet Révai leveleinek tartalmára, az általa felvetett témákra. A közölt levelek értékes forrásként szolgálnak a Révai-kutatás számára is.

A kötet következő részében a kéziratos tanári jegyzetet mutatja be a szerző, hogy aztán az ebben megfogalmazott elméleti tudás gyakorlati megnyilvánulásaira, Mártonfi irodalmi munkáinak elemzésére térjen át. A jegyzet 39, változó tartalmú és terjedelmű részből áll. Különbőféle műfajok szerint csoportosítva megtalálhatók benne a hasznos elméleti és szépirodalmi művek is. Mártonfi műveltségének alapjaihoz és irodalmi példáinak feltárásához fontos

forrásként szolgál. Segített például annak megállapításában, hogy Mártonfi *Salamon*-drámáját az eredeti szöveg 1757-es nyomtatott kiadása alapján fordította, mivel a kéziratos jegyzetében ez a kiadás van felsorolva a hasznos, ajánlott könyvek között. A tanári jegyzet prezentálása átfogó képet ad a jezsuita növendékek retorika és poétika képzéséről, kapcsolódik a 18. századi poétikaoktatás kutatásához, de az elméleti és szépirodalmi könyvek listája könyv- és olvasástörténeti szempontból is érdekes.

A jegyzet különböző részeinek ismeretetését követően Mártonfi irodalmi műveit elemzik a fejezetek. Verseinek fő témái az erkölcs, az esztétika és a filozófia. Két költeményt mutat be részletesen, az *Erkölcstemploma* és az *Álom* címűt. Mártonfi verseinek nagy része episztoła, amelyek a rokokó hagyományba illeszkednek, a rokokó pásztorköltészet eszköztárát használják, s erősen építenek a képiségre.

Mártonfi a pályája elején, fiatal jezsuita tanárként találkozott először azzal a feladattal, hogy drámákat írjon. Pintér Márta bemutatja Mártonfi teljes drámaírói tevékenységét, s leírja a *Nádasdius*, *Mathias Corvinus* és a *Buda* című történelmi drámák, valamint a *Hypocrita* című antik mintájú színjáték cselekményét. A *Salamon* című drámafordítás kapcsán elemzi Andreas Friz hatását a magyarországi színjátszásra és drámaszerzésre, ismertetve Friz *Salamon*-drámájának hazai jelenlétét és magyar fordításait. Mártonfi formahű, hexameteres magyar fordítása a magyar nyelvű időmértékes verselés új meghonosítóinak sorába helyezi a püspököt.

Mártonfinak nyolc magyar nyelvű egyházi beszéde maradt fenn egy beszédgyűjteményben. A prédikátor püspököt bemutató fejezetben a szerző röviden összegzi a beszédek tartalmát. A szöveggyűjteményben ezek közül egy pünkösdi hétfőre írt prédikációt közöl teljes terjedelemben. Ebben szó esik az igaz és a hamis megvilágosulás különbségéről, valamint a francia felvilágosult írókra való hivatkozás is szerepel benne, így Mártonfi felvilágosodáshoz való viszonya is említésre kerül.

Mártonfi püspök személye és irodalmi működése több szempontból is különleges, és az ebben a kötetben összefoglalt kutatás hiánypótló a korszak irodalom- és művelődéstörténete szempontjából. Mártonfi, ahogy a cím – *rejtőzködő irodalmár* – is mutatja, több kortársához hasonlóan nem törekedett arra, hogy költői műveit, vagy saját emlékezetét a közösség vagy akár a nemzet emlékezetében fenntartsa. Magatartásának egyik oka lehetett az egyházi és a költői pálya közötti szakadék – ennek vizsgálata pedig fontos részét képezi a 18. századi egyházi értelmiség léthelyzetével, laicizálódásával foglalkozó kutatásoknak.

A kismonográfiát az is izgalmassá teszi, hogy nemcsak Mártonfi, hanem a vele kapcsolatban álló személyek életútjának és tevékenységének egy szakaszát is megismerjük. A kötetben ismertetett levelezéseken keresztül kirajzolódik az a szociális és kulturális háló, amely Mártonfi pályáját alakította.

Dóbék Ágnes

MTA BTK Lendület

Nyugat-magyarországi Irodalom Kutatócsoport